

VALENTLIKDA REALIZATORNING EGA FUNKSIYASIDAGI MAQOMI

Qayumova Mohira Asqar qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
mohiraqayumova938@gmail.com
+998904770426

Annotatsiya. Mazkur maqolada valentlik nazariyasi asosida realizatorning ega funksiyasidagi maqomi kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ega realizatorning sintaktik, semantik va kommunikativ xususiyatlari yoritilib, uning predikat bilan o'zaro munosabati aniqlashtiriladi. Shuningdek, realizatorning majburiy va fakultativ holatlari, turli kontekstlarda namoyon bo'lishi hamda semantik rollari ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijalari realizatorning gap tuzilishidagi muhim o'rni va uning ko'p qirrali funksiyalarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: valentlik, realizator, ega funksiyasi, sintaktik tuzilma, semantik rol, predikat, kommunikativ funksiya

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda gap tuzilishini o'rganishda valentlik nazariyasi muhim metodologik asoslardan biri sifatida qaraladi. Valentlik tushunchasi dastlab fe'lning semantik va sintaktik imkoniyatlarini belgilovchi kategoriya sifatida talqin qilingan bo'lsa-da, bugungi kunda u kengroq doirada — gap komponentlari o'rtasidagi munosabatlarni, ularning funksional va semantik rollarini aniqlashda muhim vosita sifatida qo'llanilmoqda. Ayniqsa, gapda ishtirok etuvchi birliklarning realizatsiyasi va ularning sintaktik funksiyalari masalasi tilshunoslar e'tiborini tobora ko'proq jalb etmoqda. Mazkur jarayonda realizator tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Realizator — valentlikni yuzaga chiqaruvchi, ya'ni predikat tomonidan talab etilgan sintaktik pozitsiyalarni to'ldiruvchi birlik sifatida qaraladi. U nafaqat gapning formal tuzilishida, balki uning semantik talqinida ham muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, realizatorning ega funksiyasidagi maqomini aniqlash, uning semantik va sintaktik xususiyatlarini tahlil qilish dolzarb masalalardan biridir.

Ega funksiyasi esa gapning markaziy komponentlaridan biri bo'lib, predikat bilan uzviy bog'liq holda subyektlik munosabatini ifodalaydi. Valentlik nazariyasi doirasida ega realizator sifatida qaralib, uning predikat bilan bog'lanish darajasi, majburiy yoki fakultativ xususiyati, shuningdek, semantik rollari alohida o'rganishni talab qiladi. Bu esa realizatorning ega sifatidagi maqomini yanada chuqurroq tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Valentlik nazariyasi tilshunoslikda XX asrning o'rtalaridan boshlab shakllangan va rivojlangan muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu nazariyaning asoschisi sifatida e'tirof etiladigan fransuz tilshunosi L. Tesnière o'zining "Éléments de syntaxe structurale" asarida fe'lning semantik-sintaktik imkoniyatlarini "valentlik" tushunchasi orqali izohlaydi hamda gapdagi boshqa komponentlar aynan shu markaziy birlikka bog'liq holda shakllanishini asoslab beradi¹⁴⁵. Uning qarashlariga ko'ra, gap strukturasi predikat atrofida tashkil topadi va unga bog'langan aktantlar realizator vazifasini bajaradi. Keyingi tadqiqotlarda valentlik nazariyasi yanada rivojlantirilib, uning sintaktik va semantik jihatlarini chuqurroq o'rganildi. Xususan, G. Helbig va J. Schenkel o'z ishlarida fe'l valentligini lug'aviy birlik sifatida tavsiflab, uning majburiy va fakultativ komponentlarini ajratib ko'rsatadilar¹⁴⁶. Bu yondashuv realizatorlarning gapdagi funksional maqomini aniqlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Ch. Fillmore tomonidan ilgari surilgan "case grammar" nazariyasi doirasida semantik rollar tushunchasi kiritilib, ega funksiyasidagi birliklarning agent, experiencer kabi rollari tahlil qilinadi¹⁴⁷. Bu esa realizatorning faqat sintaktik emas, balki semantik jihatdan ham muhim ekanligini ko'rsatadi.

Rus tilshunosligida ham valentlik masalasi keng tadqiq qilingan. V.V. Vinogradov, N.Yu. Shvedova va A.M. Mukhin kabi olimlar gapning struktur-semantik tahliliga alohida e'tibor qaratib, ega va kesim o'rtasidagi munosabatni markaziy sintaktik aloqa sifatida talqin qiladilar¹⁴⁸. Ularning ishlarida ega ko'pincha predikativ markazning asosiy realizatori sifatida qaraladi. Ayniqsa, A.M. Mukhin sintaktik aloqalar tizimida komponentlarning funksional yukini aniqlashga urg'u berib, realizatorlarning gapdagi maqomini aniqlashda muhim nazariy xulosalar beradi¹⁴⁹. O'zbek tilshunosligida ham valentlik va unga yaqin tushunchalar turli jihatlarida o'rganilgan. A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, B. Yo'ldoshev kabi olimlar sintaksis va frazeologiya doirasida gap bo'laklarining o'zaro munosabatlarini tahlil qilganlar¹⁵⁰. Xususan, ega funksiyasining ifodalanishi, uning semantik va grammatik xususiyatlari yuzasidan qator ilmiy qarashlar mavjud. Biroq realizator tushunchasini aynan valentlik nazariyasi bilan bog'liq holda, ayniqsa ega funksiyasi doirasida kompleks o'rganish hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa valentlik nazariyasi kognitiv va funksional tilshunoslik yo'nalishlari bilan uyg'unlashgan holda rivojlanmoqda. Bu yondashuvlarda gap komponentlarining faqat struktur emas, balki kommunikativ va

¹⁴⁵ Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. – Paris, 1959

¹⁴⁶ Helbig G., Schenkel J. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. – Leipzig, 1978

¹⁴⁷ Fillmore Ch. J. "The Case for Case" // *Universals in Linguistic Theory*. – 1968

¹⁴⁸ Виноградов В.В. *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. – Москва, 1947.

¹⁴⁹ Мухин А.М. *Синтаксические отношения и их классификация*. – Москва, 1976.

¹⁵⁰ Hojiyev A. *O'zbek tili sintaksisi*. – Toshkent, 1981; Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent, 2006

pragmatik xususiyatlari ham hisobga olinadi¹⁵¹. Natijada realizatorning ega funksiyasidagi maqomi yanada kengroq — semantik, sintaktik va diskursiv darajalarda tahlil qilinmoqda.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda struktur-sintaktik va semantik tahlil metodlari asosida realizatorning ega funksiyasidagi xususiyatlari o‘rganildi. Shuningdek, distributiv va qiyosiy yondashuvlar yordamida uning predikat bilan aloqasi hamda turli nazariy qarashlar solishtirildi. Tadqiqot materiallari sifatida ilmiy manbalar va ingliz hamda o‘zbek tillaridan olingan misollar qo‘llanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Realizatorning valentlik tizimidagi o‘rni va ayniqsa ega funksiyasidagi maqomi murakkab hamda ko‘p qatlamlidir. Avvalo, ega realizator predikat tomonidan talab etiladigan asosiy valent komponentlardan biri bo‘lib, aksariyat hollarda majburiy (obligator) xarakter kasb etadi va gapning struktur hamda semantik yaxlitligini ta‘minlaydi¹⁵². Bu jihat L. Tesnière tomonidan ishlab chiqilgan aktantlar nazariyasidagi birinchi darajali aktant tushunchasi bilan mos keladi, ya‘ni ega predikatning semantik strukturasi bilan bevosita bog‘liq holda yuzaga chiqadi¹⁵³. Shu asosda aytish mumkinki, realizatorning ega funksiyasi predikativ markazni shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ega realizator nafaqat sintaktik pozitsiyani egallaydi, balki muayyan semantik rollarni ham bajaradi. Jumladan, u agent, experiencer, theme yoki benefaktiv kabi rollarda namoyon bo‘lishi mumkin¹⁵⁴. Bu esa Ch. Fillmore tomonidan ilgari surilgan semantik rollar nazariyasi bilan uyg‘unlikda realizatorning mazmuniy jihatdan ham muhim birlik ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ayrim hollarda ega realizatorning semantik roli kontekstga qarab o‘zgarib borishi, uning dinamik va moslashuvchan xususiyatini ko‘rsatadi.

Ega realizatorning ifodalanishi har doim ham yuzaki darajada namoyon bo‘lavermaydi. Impersonal gaplarda, passiv konstruksiyalarda yoki ellipsis hodisasida ega formal jihatdan tushirib qoldirilishi mumkin, biroq semantik jihatdan u mavjud bo‘lib qoladi¹⁵⁵. Bu esa valentlikning faqat sintaktik emas, balki chuqur semantik darajada ham faol ekanligini ko‘rsatadi. A.M. Mukhin va boshqa olimlarning ishlari ham sintaktik munosabatlarni faqat formal belgilarga asoslanib emas, balki mazmuniy aloqalar orqali ham tahlil qilish zarurligini ta‘kidlaydi¹⁵⁶. Realizatorning ega funksiyasidagi maqomi til tipologiyasiga bog‘liq holda turlicha namoyon bo‘ladi. Masalan, ingliz tilida ega qat‘iy sintaktik pozitsiyani egallab,

¹⁵¹ Croft W. *Radical Construction Grammar*. – Oxford, 2001

¹⁵² Helbig G., Schenkel J. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. – Leipzig, 1978

¹⁵³ Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. – Paris, 1959

¹⁵⁴ Fillmore Ch. J. “The Case for Case” // *Universals in Linguistic Theory*. – 1968

¹⁵⁵ Шведова Н.Ю. *Русская грамматика*. – Москва, 1980.

¹⁵⁶ Мухин А.М. *Синтаксические отношения и их классификация*. – Москва, 1976.

deyarli har doim ifodalanadi, bu esa uning grammatik majburiyligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa ega ko‘pincha kontekst orqali anglashilib, tushirib qoldirilishi mumkin¹⁵⁷. Bu farq valentlik realizatsiyasining universal va milliy xususiyatlarini ochib beradi hamda realizator tushunchasining variativligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, G. Helbig va J. Schenkel tadqiqotlariga tayangan holda aytish mumkinki, ega realizator predikatning valentlik imkoniyatlarini amalga oshiruvchi asosiy birlik sifatida uning distributiv xususiyatlarini ham belgilaydi¹⁵⁸. Ya’ni, ega realizatorning mavjudligi yoki yo‘qligi gapning boshqa komponentlari bilan o‘zaro aloqasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa realizatorni gap strukturasiining markaziy elementlaridan biri sifatida baholash imkonini beradi. Realizatorning ega funksiyasi kommunikativ jihatdan ham muhim. U gapning tema-rema tuzilishida ko‘pincha tema sifatida kelib, axborotning boshlang‘ich nuqtasini belgilaydi, biroq ayrim kontekstlarda rema vazifasini ham bajarib, yangi axborotni ifodalashi mumkin¹⁵⁹. Bu holat realizatorning pragmatik funksiyasini ham yoritib beradi va uni faqat struktur birlik sifatida emas, balki nutq jarayonining faol elementi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari realizatorning valentlik tizimidagi o‘rni, ayniqsa ega funksiyasidagi maqomi muhim va ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatdi. Aniqlanishicha, ega realizator predikatning asosiy valent komponenti sifatida gapning sintaktik va semantik yaxlitligini ta’minlaydi hamda turli semantik rollarni bajaradi. Shu bilan birga, uning ifodalanishi til xususiyatlari va kontekstga bog‘liq holda variativ xarakter kasb etadi. Realizatorning ega funksiyasi nafaqat grammatik, balki kommunikativ jihatdan ham ahamiyatga ega bo‘lib, gapning mazmunii va axborot tuzilishida muhim rol o‘ynaydi. Umuman olganda, realizatorning ega sifatidagi maqomini o‘rganish valentlik nazariyasini yanada chuqurlashtirish va gap strukturasi haqidagi ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Croft W. Radical Construction Grammar. – Oxford, 2001.
2. Fillmore Ch. J. “The Case for Case” // Universals in Linguistic Theory. – 1968.
3. Helbig G. Probleme der Valenz- und Kasustheorie. – Leipzig, 1992.
4. Helbig G., Schenkel J. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. – Leipzig, 1978.

¹⁵⁷ Hojiyev A. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent, 1981

¹⁵⁸ Helbig G. Probleme der Valenz- und Kasustheorie. – Leipzig, 1992

¹⁵⁹ Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – Москва, 1947

5. Hojiyev A. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent, 1981.
6. Hojiyev A. O‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent, 1981; Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
7. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris, 1959.
8. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – Москва, 1947.
9. Мухин А.М. Синтаксические отношения и их классификация. - Москва, 1976.
10. Шведова Н.Ю. Русская грамматика. - Москва, 1980.